

ÀNGEL FÀBREGA GRAU*

**UN CALENDARI LITÚRGIC FRANCO-MOSSÀRAB (SS. X-XI)
A L'ARXIU DE LA CATEDRAL DE BARCELONA**

ABSTRACT

The author, emeritus canon keeper of archives in the Cathedral of Barcelona, presents a liturgical Frankish-Mozarabic calendar, which was conserved among the "Codicum fragmenta: libri liturgici" (A.C.B., cod. 185/1) of the aforementioned archive: a single folded parchment (which belonged to a set of three folded parchments) coming from an ecclesiastic manuscript. It contains the liturgical CALENDAR from the 16th of May to the 18th of July (first part), and from the 9th of November to the 31st of December (second part). It was written by (and for the use of) a small community, which was probably monastic, and certainly in the Spanish March. It is not possible to specify precisely the place it comes from. From the way it was written, and after the internal study of the fragment, the author believes that it can be located within the last years of the X century or in the first decades of the XI century, and that it was copied from an older calendar, of Gallic origin, completed with the addition of some feast of Hispanic origin. It is contemporary to the Ripoll calendar, but it is not complete and it was not very much neatly done. Both calendars are the oldest ones among those known to be written after the political reconquest of the March by the carolingians, in the IX century, when the Visigothic-Mozarabic Hispanic liturgy was substituted by the Roman liturgy.

Com sol passar a tots els arxius que contenen sèries documentals homogènies de llibres en paper, relligats amb cobertes de pergamí, a l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona hi ha centenars de manuals que segueixen essent enquadrats amb tapes flexibles de pergamí. Un tant per cent bastant nombrós d'aquestes cobertes, són fulls de pergamí procedents de còdexs, de manuscrits o de documents

* Canonge-arxiver, emèrit, de la Catedral de Barcelona.

antics, que havien caigut en desús o van ser abandonats o, si es tracta de llibres, foren substituïts per altres exemplars de les mateixes obres escrites en èpoques més recents. Algunes d'aquestes cobertes han estat extretes, recuperades i curosament aplegades en una col·lecció que avui, de moment, consta de 88 unitats i són guardades dins 12 capsas assenyalades amb el nom comú de *Codicum fragmenta*, seguides d'un numeral i d'un subtítol. Aquesta col·lecció és integrada en la sèrie dels nostres 258 "còdexs" que actualment són guardats i inventariats a l'Arxiu de la Seu de Barcelona amb els nn.178-187/b. El nostre calendari és a: "A.C.B.: Capsa-còdex" n.185, doc.1", que porta per subtítol "Libri liturgici".

En efecte, en aquesta susdita capsa hi ha un bifoli de pergamí de gruixària mitjana i de forma irregular, de color amarronat i de procedència desconeguda, que va ser escrit a les dues cares. Un cop desplegat, aquest bifoli amida: 238/240 x 335/339 mms., el que equival a dir 238/240 x 168/170 mms. cada un dels dos folis, o sigui cada pàgina. Només en veure'l, resulta evident que es tracta d'un fragment d'un calendari litúrgic molt antic. Perquè aquest calendari fos complet ara li manquen dos bifolis: l'un, al davant, i l'altre al darrere que, un cop plegats pel mig i encaixats, formarien un plec de sis folis. El plec total es devia presentar així:

- Al foli 1er, recto i verso [4 columnes] (ara perdut), hi devia haver, demés d'un eventual títol genèric del calendari, les festes dels dies que van de l'1 de gener al 14 de maig.

- * Al foli 2on, recto i verso, [4 columnes] (que tenim i ara publiquem) hi han les festes dels dies 15 de maig al 19 de juliol.

- Als folis 3er i 4rt, recto i verso (que és el bifoli central del plec) [8 columnes, 4 a cada foli] (ara perduts), hi corresponien les festes dels dies 20 de juliol al 8 de novembre.

- * Al foli 5è, a les columnes *a* i *b* (recto) i a la columna *c* del verso (que tenim i ara publiquem) hi han les festes dels dies 9 de novembre al 31 de desembre; a aquest mateix foli 5è [al capdemunt de la col.*d*] només hi han quatre ratlles d'escriptura, que corresponen a una nota de caire litúrgic que servia per regular el començ de l'Advent.

- I al foli 6è, recto i verso (que no coneixem) possiblement era en blanc.

Al cantell del nostre bifoli plegat pel mig (folis 2 i 5) encara s'hi veuen els foradets d'haver estat cosit a un llibre litúrgic original, formant part d'un plec, o d'haver estat aprofitat per fer-ne unes tapes d'un manual posterior.

Els textos del bifoli d'aquest calendari van ser escrits amb molta descurança, a dues columnes per pàgina. La caixa de l'escriptura de cada pàgina, composta per les dues columnes del text i l'intercolumni corresponent, amida uns 175 x 130 mms. el que vol dir que el bifoli disposa de marges bastant considerables, sobretot l'inferior. S'hi endevinen les línies horitzontals (no les verticals) marcades en sec que l'a-

manuense va traçar sobre el pergamí, al cantó del pèl de l'animal, per poder escriure rectilíniament els textos.

Tanmateix, per tal de simplificar i poder entendre millor el que anem a dir, des d'ara ens referirem exclusivament a la numeració dels dos folis (o del bifoli) del fragment de calendari en estudi; això vol dir que prescindirem de la foliació emprada en la descripció dels tres bifolis inicials encartats formant un sol plec, com hem fet ara mateix.

El tipus de la lletra emprada per l'amanuense és la carolina en ús als escriptoris de la Gàl·lia i de casa nostra durant els segles IX-XII, abans de la de transició a l'escriptura gòtica. No sembla atribuïble a cap gran escriptori, ni monàstic ni catedralici: més aviat hom diria que és un producte de l'escrivania d'una petita comunitat d'eclesiàstics. Encara que el tipus característic de la lletra francesa és clar, s'hi endevina un descurament general en el *ductus* de les paraules, (sobretot en alguns textos), en diversos traços i nexes d'algunes majúscules i àdhuc mots superposats. S'hi veu també clar que l'escriptor, demés de ser un xic distret, no estava prou ben informat (perquè no devia tenir d'on reproduir-ho) quan volgué assenyalar quantes hores corresponien al dia i quantes a la nit de cada mesada; ni recordava gaire bé els consells profilàctics casolans normalment proposats al començ de cada mes, com ho feren altres transcriptors de calendaris eclesiàstics contemporanis, com el de Ripoll.

Els textos que tenim del calendari van ser escrits amb dos colors: normalment domina el color marró enfosquit en el text del santoral i en les notícies que hi foren intercalades. Les xifres i les paraules del calendari romà -Calendes, Nones i Idus- (p.ex.: "XVII Klds. Iulii", "Kal. Decembris", etc.) habitualment van ser escrites amb color vermell. En canvi les dades cronològiques (del calendari romà) del foli 1 (col. c) van ser escrites amb color marró; però les de la col. d del mateix foli van ser-ho inicialment amb color vermell i després van ser resseguides amb tinta amarronada. Aquesta duplictat anàrquica d'acoloriment de les dades cronològiques es dona també en altres llocs de l'interior del bifoli. - L'amanuense escriví la nota superior del foli 2 verso (quatre línies dalt la col.d) amb color marró, però, va traçar la majúscula " Q " de la paraula inicial *Quicumque...* amb color vermell. - I encara més: el copista va escriure equivocadament algunes síl·labes o paraules amb color vermell, enlloc del color marró que els corresponia, per exemple: el dia 2 de juny, el copista va escriure amb vermell la síl·laba *Mar* de "Marcellini", el 24 de desembre féu el mateix amb el mot *Vigilia* de la "Vigilia Natalis Domini", i algunes altres.

Cadascuna de les ratlles del text (a cada columna) consta de tres conceptes ben definits: a) Les "lletres dominicals", d'ull menut (que sembla que hi van ser afegides un cop acabada l'escriptura de tot el calendari). b) Les "dates del calendari" amb l'expressió romana (Calendes, Nones i Idus). I, c) El "nom del sant o santa o festa" que s'esqueia en aquell dia, gairebé sempre amb l'abreviatura "S[ancti]", "S[ancte], "S[anctorum] o S[anctarum]" amb un guionet sobreposat.

Un parell d'asteriscs (*...*) assenyalaran els textos o paraules afegits per una mà o diverses mans posteriors.

Pel que fa a l'assignació concreta del temps i del lloc en què s'hauria produït el calendari, després d'haver fet la descripció externa del full, cal que es tingui en compte el que ara anem a dir. Abans de tot, s'ha de recordar que el nostre calendari no és complet; i això, d'entrada, dificulta greument que es pugui arribar a una conclusió definitiva. Tanmateix, ens hi acostarem el més possible, en fer l'estudi intern del document.

És sabut que quan els francs, alliberadors de la nostra terra envaïda pels sarraïns durant la segona dècada del segle VIII, van establir-se a l'anomenada per ells Marca Hispànica, les seves hosts cristianes van fer retrocedir els musulmans cap a ponent del Llobregat i van imposar al nostre país la seva cultura. I, per repoblar les terres reconquerides, ho van fer reintroduint els *hispani* que les havien hagut d'abandonar a corre-cuita per culpa de la invasió, i amb l'establiment de noves famílies de cristians arribades de la Gàl·lia a l'empara de l'exèrcit franc. A uns i altres, els foren assignats els antics habitatges i conreus.

La nova administració civil féu ressorgir les antigues demarcacions territorials, amb els seus límits ben assenyalats; i tota la vida civil i social va haver de regular-se per les lleis i els costums del poble franc. La colonització carolíngia arribà fins i tot a imposar que els notaris i els escriptors autòctons utilitzessin l'escriptura carolina enlloc de la visigòtica que fins ara havien usat. L'administració eclesiàstica del nostre país que, fins a la invasió dels alarbs s'havia regit per les normes canòniques i litúrgiques de l'església visigodo-mossàrab, regulada des de la metròpoli de Tarragona, ara s'havia de subjectar a la normativa jurídica i litúrgica de l'església metropolitana dels francs, amb capital Narbona. Això era natural que fos així, perquè tant els funcionaris de l'administració civil com l'alta clerecia (els bisbes) i la baixa (els rectors de parròquies i altres preveres), tant els clergues autòctons que s'havien pogut quedar en el país quan la desfeta, com els que havien arribat de fora amb els alliberadors francs, tots eren cridats a integrar-se en la cultura dels carolingis.

L'església hispànica, amb la seva peculiar litúrgia visigòtico-mossàrab, restava lluny del nostre territori: una franja de terra molt gran separava els llocs on s'hi celebrava la litúrgia mossaràbiga, d'aquells altres on s'hi començava de celebrar la litúrgia romano-galicana; uns d'aquests llocs eren els d'aquells qui, en ser alliberats, tornaven a ser plenament cristians, però depenien eclesiàsticament de la metròpoli de Narbona; uns altres, eren els països d'Hispania que encara seguien ocupats pels musulmans, i que giraven, com podien, al voltant d'altres metròpolis hispàniques. Així entrà a casa nostra, per exigència dels alliberadors, la normativa i les consuetuds de l'Església romana que, iniciades i empeses des de l'abadia de Cluny, coallarien, dècades més tard, amb les reformes eclesiàstiques establertes pel papa sant Gregori VII: el dret visigot -la "Lex romana visigothorum"- va deixar de vigir per donar pas al dret canònic romà, i la litúrgia mossàrab va ser subs-

tituida per la carolino-romana, de manera que aquesta, des de les primeres dècades del segle IX, fou imposada als territoris conquerits del nostre país. Fou aleshores que aparegueren nous llibres litúrgics (el sacramentari, el leccionari i llegendari, l'oracional, l'himnari, el tropari, etc.); fou llavors que es van introduir noves advocacions i nous sants titulars de parròquies i d'esglésies menors, moltes d'elles des d'ara dedicades al sants celebrats per l'església de Roma o de la Gàl·lia; fou ara quan s'establí un nou santoral i un nou calendari de festes, i s'introduí un nou ritual dels sacraments, etc.

Així, doncs, cal que el fragment del nostre calendari sigui tractat i comprès a la llum d'aquest context històric. Es per això que constatem que el santoral contingut en el nostre full, té un color notablement influït pel santoral romà (13 festes d'Apòstols i 5 de Papes), així com sobretot pel santoral de la Gàl·lia (14 festes de bisbes i 1 d'una màrtir) i també de la Bretanya *Maïor* (1 màrtir). Molts dels sants d'origen franc, que hi trobem, eren desconeguts pels nostres avantpassats perquè mai no havien tingut culte a la nostra terra:

Festes d'Apòstols i profetes (13):

S.Bernabé (11.VI)
 Vigília S.Joan Bapt.(23.VI)
 S.Joan Baptista (24.VI)
 Vigília S.Pere i S.Pau (28.VI)
 S.Pere i S.Pau (29.VI)
 Commemoració S.Pau (30.VI)
 Octava S.Pere i S.Pau (6.VII)
 Vigília S.Andreu (29.XI)
 S.Andreu (30.XI)
 Vigília S.Tomàs (20.XII)
 S.Tomàs (21.XII).
 S.Joan, evangelista (23.XII)
 S.Jaume el Major (30.XII).

Papes (5):

Urbà (25.V)
 Lleó (28.VI)
 Climent (23.XI)
 Damas (11.XII)
 Silvestre (31.XII)

Bisbes de la Gàl·lia i de la Germània (14): Santoral de la Gàl·lia i de la Britànnia *Maïor* (2)

Germà, de París (28.V)
 Maximí, de Trèveris (29.V)
 Bonifaci, de Magúncia (5.VI)
 Medard, de Noyon (8.VI)

Coloma, m. a Sens (31.XII)
 Albà, m. a Hertfordshire (22.VI)

Marcial, de Llemotges (30.VI)
 Gaius, de Clermont (1.VII)
 Gregori, de Tours (?) (3.VII)
 Arnulf, de Metz (18.VII)
 Martí, de Tours (11.XI)
 Brici, de Tours (13.XI)
 Lleó, de Sens (16.XI)
 Minià, d'Orleans ?)(17.XI)
 Sadurní, de Toulouse (29.XI)
 Pau, de Narbona (11.XII).

Hi han també 18 festes del santoral romà i 14 de les esglésies orientals i de l'Àfrica paleocristiana:

Santoral romà i de la resta d'Itàlia (18)

Potenciana (19.V)
 Marcel·lí i Pere (2.VI)
 Gervasi i Protasi (19.VI)
 Basílides, Quirí, Nabor
 i Nazari (12.VI)
 Vitus (15.VI)
 Marc i Marcel·lià (18.VI)
 Gervasi i Protasi (19.VI)
 Joan i Pau (26.VI)
 Procés i Martinià (2.VII)
 Transllat S.Benet (11.VII)
 "Set Germans" (10.VII)
 Cecília (22.XI)
 Crisògon (24.XI)
Tumulatio de S.Benet (4.XII)
 Llúcia (13.XII)
 Vigília de Nadal (24.XII)
 NADAL del Senyor (25.XII)
 Eugènia (29.XII)

Santoral oriental i Àfrica paleocristiana (14):

Nicomedes (1.VI)
 "Septem dormientes" (7.VI)
 Quirze i Julita (13.VI)
 Cristòfol (10.VII)
 Margarita (13.VII)
 Teodor (9.XI)
 "Imago Dni.Salvat." (9.XI)
 Menes (10.XI)
 Romà (18.XI)
 Crissant i Daria (1.XII)
 Càndida (5.XII)
 Nicolau (6.XII)
 Esteve protomàrtir (26.XII)
 Sants Innocents (28.XII)

El santoral hispànic provinent de la litúrgia visigòtico-mossàrab és representat al nostre calendari per 5 festes, amb 7 sants o santes, i una festa de la Mare de Déu:

Santoral hispànic (5 festes amb 7 sants o santes):

Justa i Rufina (17.VII)

Aciscle i Victòria (17.VII)

Festivitat de Santa Maria (18.XII).

Leocàdia (9.XII)

Eulàlia de Mèrida (10.XII)

Inclassificats (2):

Minatus (13.XI).

Minianus (17.XI).

Després d'aquesta anàlisi del contingut del fragment del nostre calendari, cal que resumim i formulem la nostra hipòtesi sobre la personalitat de l'amanuense que el va escriure, la naturalesa i l'origen del calendari, i el lloc i l'època en què fou escrit.

- Sobre tot això, no es pot fer cap afirmació absoluta, ja que el fragment que hem pogut estudiar equival -com ja ho sabem- només a una tercera part del que fou el calendari original. Així i tot, s'intueix que és l'obra d'un escriptor clergue, pertanyent a una petita comunitat eclesiàstica, probablement de la Marca Hispànica, d'un lloc avui desconegut. És molt possible que sortís d'una corporació monàstica, donada la insistència amb què proposa el *Dies natalis* (11.XI), la *Translatio corporis*, l'*Ordinatio episcopalis* i la *Dedicatio basilicae* (4.VII) de sant Martí de Tours, així com el *Dies natalis* (21.III), la *Translatio* de les despulles (11.VII) i la *Tumulatio* (4.XII) de sant Benet. Sembla que aquest copista va treballar sobre un primitiu calendari d'origen gal·licà, en el que hi havia, demés del santoral de l'església romana (apòstols, papes màrtirs i altres), el nombrós santoral de les esglésies franques, una part proporcionalment considerable del de les esglésies d'orient i de l'Àfrica paleocristiana, i alguns dels pocs sants hispànics que, però, ja en aquell temps havien traspassat els límits d'Hispania i havien entrat en els llibres de la litúrgia romana reformada que aleshores els carolingis establien a la Marca Hispànica. En efecte, de seguida hom es dona compte que ens trobem davant la rica varietat del santoral romà, oriental i, sobretot, gal·licà, en contrast amb la migradesa del santoral hispano-mossàrab contingut en el fragment que ens ocupa.

- Aquest escrivà copià el calendari amb el tipus de lletra característics de l'escriptura carolina; a cop d'ull, hom diria que estem davant d'un producte de les darreries del s.X o dels inicis del XI. Els mots hi van ser escrits d'una manera molt abreujada i amb poca cura: les dades que hi escriví no podien ser més escarides del que són: " S " (amb una ratlleta sobreposada, tant si es refereix a un sant com a una santa, o bé: "Scorum" o "Scarum" amb la ratlleta a sobre, si es tracta d'un grup de sants o santes). Demés, hom diria que no va tenir a mà cap més bon calendari que

el que copiava per inserir en el seu, per exemple, les dades cronològiques que, més tard, ell mateix o un altre escriptor hi va afegir, com és ara, les “lletres dominicals” de cada dia de la setmana, de la A a la G; o, quan, en començar els mesos, va deixar un espai en blanc al lloc on havia de dir quants dies tenia cada mes i quantes hores tenia cada dia i cada nit; o, quan intentà transmetre (com ho feren altres calendaris contemporanis, p.ex. el de Ripoll) les mesures profilàctiques convenientes a cada mes. Tanmateix, ho va fer, però de manera incompleta, escrivint a l'inici de cada mes tan sols la fórmula “In hoc mense...”, si s'exceptua el mes de maig, en el que hi va transcriure la fórmula gairebé sencera.

- Si el nostre calendari no hagués estat escrit a la Marca Hispànica, és segur que no hi hauria estat inscrita al 18 de desembre la festivitat de l’“Annunciatio sanctae Mariae”, festa netament hispànica, traspasada a aquest dia 18 de desembre des de l’any 656 pel concili X de Toledo. (Vegeu la nota 69).

- El nostre fragment assenyala al dia 17 de novembre, la festa de dos màrtirs de Còrdova: Aciscle i Victòria. Però, així com sant Aciscle (o “Isclé”) va tenir culte des dels inicis de la litúrgia visigòtica, santa Victòria no va entrar a formar part del santoral litúrgic d’Hispània, com a companya de martiri de sant Aciscle, fins a les darreries del s.X. Això potser no es cap argument apodíctic -però és per tenir-ho molt present-, perquè l'autor del calendari podia haver tingut coneixement de santa Victòria per la litúrgia gal·licana després que el martirologi de Lió (de començament del s.IX) ja havia anunciat aquesta festa i l’havia divulgada. (Vegeu la nota 48).

- El *dies natalis* de sant Jaume el Major, el germà de sant Joan evangelista, mort a Jerusalem l’any 42, que els calendaris hispànics (E, E’, S4, S3, C i L) assenyala-ven al dia 30 de desembre (dos dies després de la festa de sant Jaume el Menor, 27-28.XII, en lloc dels Sants Innocents), conjecturem que, al nostre calendari, ja havia estat traspasat al 25 de juliol, d’acord amb la litúrgia franco-romana, tal com va passar en el calendari contemporani de Ripoll. I la festa de sant Jaume el Major, del dia 30 de desembre, a Hispània va ser retinguda per celebrar-hi el trasllat de les relíquies de l’Apòstol a Compostel·la, després que havien estat trobades miraculosament dins d’un sarcòfag romà al territori d’Amea (Galícia) cap a l’any 814, ja en plena reconquesta. Així sembla que ho indiquin els martirologis de Beda, Adó i Usuard (s.IX) i l’afegitó de dos dels calendaris mossàrabs de Silos al 30.XII: P1 (d’abans del 1067) i P2(a.1072), al nom de l’Apòstol: “...et comitum eius martyrum”, frase que es refereix a les preteses relíquies dels deixebles de sant Jaume, que diuen que van ser trobades i traslladades juntament amb les de sant Jaume a Compostel·la, la segona dècada del s.IX. El nostre calendari recollí certament la festa del 30 de desembre, però desconeixem què devia dir al 25 de juliol perquè, al fragment del nostre el calendari hi manca el foli on hi havia aquesta darrera data i celebració. (Vegeu la nota 78).

- Com ja ho hem dit i repetit, ens manquen ben bé dues terceres parts del calendari, fins ara perdudes, per arribar a conclusions més concretes i completes. Si

el nostre calendari hagués estat sencer hauríem pogut veure si el calendari que el nostre escrivà copiava, servint-se'n de "patró", assenyalava o no, entre d'altres, les festes següents. A la primera part del nostre calendari (ara perduda), SS.Fructuós, Auguri i Eulogi (21.I), S.Vicenç (22.I), Sta.Eulàlia de Barcelona [el *dies natalis* (12.II) i el seu I Trasllat (23.X: a.877)], SS.Hermenter [Hemeterius] i Celoni [Celedonius] (3.III), S.Benet (20.III), S.Víctor de Braga (12.IV), S.Jordi (23.IV), SS.Torquat i companys (1.V), Troballa de la Sta.Creu (3.V), Sta.Argentea (m.a Còrdova, [a.931] (13.V), "Naixement" de S.Joan Baptista (24.VI).- I a la darrera part del calendari (ara també perduda): S.Bartomeu (24.VII), S.Jaume (25.VII), S.Cugat (25.VII), Sta.Cristina (26.VII), S.Feliu de Nola (27.VII), S.Feliu (de Giro-na) (1.VIII), SS.Just i Pastor (6.VIII), S.Llorenç (10.VIII), "Sacratio" de S.Martí (11.VIII), Assumpció de Maria (15.VIII), Sta.Tecla (24.VIII), S.Genís (25.VIII), S.Víctor de Cerezo (Burgos) (26.VIII), S.Agustí (28.VIII), S.Cebrià (14.IX), S.Mateu (21.IX), "Degollació" de S.Joan Baptista (24.IX), S.Miquel (29.IX), S.Dionís l'Areopagita (9.X), Sta. Afra i comp. (10.X), (S.Fost, Janer i Marcial (13.X), S.Simó (20.X), SS.Núnilo i Alòdia (21.X), SS.Cosme i Damià (22.X), SS.Vicenç, Sabina i Cristeta (28.X), S.Marcel (29.X), etc.

- En canvi sorprèn l'absència de notícies (en la part que tenim del calendari) sobre: S.Pelai, màrtir a Còrdova, [a.925] (26.VI), amb dos trasllats de les seves despulles a León (a.967) i a Oviedo (a.975) i amb un culte extès a tota la península (ss.X i XI); el nom d'aquest jove màrtir figura als calendaris mossàrabs E, S4, S3, C i P1. - S.Zoilus, màrtir a Còrdova, [s.III-IV] (27.VI), i el seu trasllat [c.590] (4.XI), recordat als calendaris mossàrabs E, S4, S3, C i P1]; i algun altre.

- Encara que, per ara, no es pugui demostrar que fos escrit al territori de la "Barcino" medieval o del seu entorn, creiem que se'l pot anomenar, per ser guardat a la Seu barcelonina, amb el nom de "Calendari litúrgic de Barcelona: ss.X-XI".

FONTS I BIBLIOGRAFIA PRINCIPAL

Principals martirologis i calendaris generals

Martirologi jeronimià (ant. 600) = Acta SS., Novembris, II, pars posterior: "Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum" [H.Delehaye - H.Quentin]. Brusel.les 1931.

Martirologi romà (3ª ed. a.1584: Gregori XIII) = Acta SS., Novembris IV: "Propylaeum ad Acta SS.Decembris": "Martyrologium Romanum, scholiis historicis instructum". [[H.Delehaye, B.de Gaiffier, i altres]. Brusel.les 1940.

- Martirologi (o Breviari) siríac (a.362-411) = Ed.: W.Wright, "Journal of sacred literature" 8(1866), pp.45 i ss.
- Calendari de Cartago (ant.476) = Ed.: J.Mabillon, "Vetera Analecta" 3(1682), pp.398-401; De Rossi-Duchesne, a AA.SS. Nov.II, pars prima, ("Mart.Hieronymianum"), pp.LXIX-LXXII.
- Calendari epigràfic de Carmona [25.XII-4.VI] (ss.VI-VII). = Ed.: F.Fita, "Boletín de la Real Academia de la Historia" (1909), vol.LIV, pp.34-41 i vol.LV pp.273-284. M.Ferotin, "Le <Liber mozarabicus Sacramentorum> Paris 1912, p. XLIV. J.Vives, "Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda". Barcelona 1942. pp.112-114, nº 333. - H.Delehay, "Le calendrier lapidaire de Carmona", a "Analecta Bollandiana" 31(1912), pp.319-321.
- Calendari marmori de Nàpols (a.840-850)). = Ed.: H.Delehay, "Hagiographie napolitaine" a "Analecta Bollandiana" 57 (1939), pp.6-64. M.Mallardo, "Il calendario marmoreo di Napoli". Roma 1947.
- Calendari de Còrdova (a.961). = Ed.: M.Ferotin, "Le <Liber Ordinum>. París 1904, pp. XXX i XXXV.

Principals martirologis històrics de la Gàl·lia

- H.Quentin, *Les martyrologes historiques du Moyen Age*. - Paris (2 ed.) 1908, 742 pàgines.
- J.Dubois, *Le martyrologe d'Usuard: texte et commentaire*. - Bruxelles 1965, 444 pàgines.

Sigles i dates dels principals martirologis històrics

1. Mart.Beda (c.735).- Cf.H.Quentin, *op.cit.*, pp.17-119.
2. Mart.Lió (c.806). - *Ibidem*, pp.131-221.
3. Mart.Florus (c.850). - *Ibidem*, pp.222-408.
4. Mart.Adó (c.860). - *Ibidem*, pp.465-649 i 672-681.
5. Mart.Parvum romanum (II meitat s.IX). - *Ibidem*, pp.409-464 i 672-681.
6. Mart.Usuard (c.865). Cf.Dubois, *op.cit.*

Calendaris hispànics

J.Vives - A.Fàbrega, *Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII*. “Hispania Sacra” 2(1949), pp.119-146 i 339-380, i 3(1950) pp.145-161.

M.Ferotin, *Étude sur neuf calendriers mozarabes*. En <Le Liber Ordinum>. París 1904, notícia, pp.XXX i XXXV, text i notes, pp. 450-497; Le <Liber mozarabicus sacramentorum>. París 1912, pp.XLIII-LIII.

M.Álamo, *Les calendriers mozarabes d'après Dom Ferotin: Additions et corrections*. En “Revue d'Histoire ecclésiastique” 29 (1943), pp.100-131.

Sigles i dates dels calendaris hispànics (Cf. J.Vives-A.Fàbrega, *op.cit.*, a “Hispania Sacra” 2(1949), p.349).

Calendaris mossàrabs

L = [León], (1ª meitat s.X):

León, Catedral, Antiphonarium, ff.6-9.

E = [“Vigilà”. S.Millan, ara a l'Escorial] (a.976):

El Escorial, Biblioteca, ms. d.I.2.

E' = [“Emilianès”. S.Millan, ara a l'Escorial] (a.994):

El Escorial, Biblioteca, ms. d.I.1.

S4 = [Silos] (a.1039):

Silos, Biblioteca, ms.4 (abans A), ff.1-6.

S3 = [Silos] (a.1052):

Silos, Biblioteca, ms.3 (abans B), ff.1-3.

C = [Compostel.la], (a.1055):

Santiago de Compostel.la, Bibl.Universitària, Reservado I, ff.1-4.

P1 = [Silos; ara a París] (abans de l'a.1067):

París. Bibl.Nat., Nouv.acq.latine 2.171, ff.28-33.

P2 = [Silos; ara a París] (a.1072):

París, Bibl.Nat., Nouv.acq.latine 2.169, ff.22-24.

Calendaris franco-hispànics

R = [Ripoll] (s.X):

Barcelona, Arxiu Corona d'Aragó, Ripoll 59, ff.195-203.

B = [Barcelona] (s.X-XI):

Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral, còdex 185/1 (bifoli solt).

TEXTOS DEL CALENDARI LITÚRGIC FRANCO-MOSSÀRAB

Foli 1r (col.a) : dies 16 a 31

[MAIG]

...	...	...
16 :	[C].	XVII.
17 :	[D].	XVI.
18 :	[E].	XV.
19 :	[F].	XIV.
20 :	[G].	XIIF ² .
21 :	[A].	XII.
22 :	[B].	XI.
23 :	[C].	X.
24 :	[D].	VIII.
25 :	[E].	VIII.
26 :	[F].	VII.
27 :	[G].	VI.
28 :	[A].	V.
29 :	[B].	IIII.

* Sol in geminos *

Sancte Potenciane¹ virginisSancti Urbani³ papeSancti Germani⁴ episcopiSancti Maximini⁵ episcopi

1. Encara que els *codices pleniores* del martirologi jeronimià no la mencionen, a d'altres còdexs del mateix martirologi s'hi diu "Rome Pudentiane". Al martirologi històric de Beda diu "Potentiane"; el d'Adó i el *Parv.roman.* anoten "Pudentiane". Dels calendaris hispànics, només la recorda al mateix dia el de Ripoll "Ponciane uirg".

2. Apunt d'un escrivà amb lletra cursiva del s.XIV i en tres línies, al marge interior del llibre, al costat de la columna *a* del recto del foli: " * S.S. Supplicat S[ancititati] V[estre] / Francischus /de Palafrugello Barch[inonensis] di[a]c[onu]s* ".

3. El martirologi jeronimià diu: "<Romae> in coemeterio Pretextati, natale Urbani episcopi. Tanmateix altres còdexs d'aquest martirologi donen al nom una lectura ambigua que no permet la identificació exacta de la persona. Tant el martirologi jeronimià com els martirologis històrics de Beda, Florus, Adó, *Parv.roman.*, i Usuard, el calendari de Ripoll i àdhuc el martirologi romà, el commemoren al mateix dia 25 de maig. No el menciona cap calendari mossàrab.

4. Es el bisbe de París (+28.V.576). El martirologi jeronimià i els històrics de Beda, Florus, Adó i Usuard, així com el mateix martirologi romà, el commemoren al dia 28 de maig, com el present calendari. Usuard, demés, commemora el seu "trasllat" al dia 25 de juliol. No el recorda cap llibre de la litúrgia hispànica, ni tan sols el calendari de Ripoll.

5. Fou bisbe de Trèveris: morí abans de l'any 347. Els martirologis universals: el jeronimià i el romà, i els històrics Beda, Florus, Adó i Usuard (Usuard: "Maximi episcopi et confessoris"), com algun altre dels antics martirologis, el celebren també el dia 29 de maig. No el commemora cap calendari hispànic.

30 : [C]. III.
 31 : [D]. II

*In hoc mense calidum usita. Capite /
 ...re. Vena epatica incidere.*

Foli 1r (col.b) : Juny, dies 1 a 17.

[JUNY]

Iuni[us] habet de XIII (?)
 [?] horas [], d[ies] [].
 Iunius et X, quindenum a fine salutatur

1 :	E.	Kalendis Iunii. Dedicatio sancti Nico/medis ⁶ et sancti Maiani ⁷ confessoris.	
2 :	F.	III Nonas Iunii. Sanctorum Marcellini / et Petri ⁸ exorciste.	
3 :	G.	III	
4 :	A.	II.	
5 :	B.	Nonas Iunii.	Sancti Bonefatii ⁹ .
6 :	C.	VIII Idus.	
7 :	D.	VII ¹⁰	

6. Nicomedis, personatge de difícil identificació. El sacramentari gregorià (s.VII) diu en aquest dia: "Dedicatio basilicae sancti Nicomedis". Els martirologis: Beda diu: "Natale sancti Nicomedis martyris"; Florus, Parv. roman. i Adó: "Dedicatio sancti Nicomedis martyris"; Usuard: "Dedicatio natalis sancti Nicomedis presbiteri et martyris". El calendari de Ripoll només diu: "Nicomed.mr.". El martirologi romà proposa aquesta festa al dia 15 de setembre.

7. "Maiani": amb aquesta grafia no surt a cap martirologi ni a cap calendari. ¿No podria ser una mala lectura de "Maii" que un escriptor convertí en "Maiani"?

8. El martirologi jerominià explica: "Romae, in cimiterio inter duas Lauros, via Lavicana, miliario quarto, Marcellini presbiteri et Petri exorcistae". Després del martirologi jeronimià, els martirologis històrics de Beda, el Parv.Roman. i Adó es fan ressò del lloc de Roma on es veneren els seus coscos, i la condició de prevere de Marcel.lí. En canvi, el calendari de Ripoll es limita a dir: "Marcellini et Petri". Tots, al mateix dia 2 de juny. Cap calendari mossàrab no els recorda.

9. Es el cèlebre bisbe de Magúncia, enterrat a Fulda. El nom de Bonifaci manca a la versió original de martirologi històric de Beda, perquè aquest morí (a.+735) abans que l'infatigable apòstol de Germània (a.+755); però recullen la seva memòria en aquest dia, demés d'Usuard, les versions posteriors del mateix Beda. Als martirologis històrics de Lió i Adó els passa el mateix, això és que la recullen les versions ulteriors. El martirologi romà celebra aquesta diada; en canvi, manca a tots els calendaris hispànics.

10. Apunt escrit verticalment (de dalt a baix).

8 :	E.	VI.	Sancti Mutii ¹¹ et sancti Medardi ¹² mart[yris].
9 :	F.	V.	Sanctorum Primi et Feliciani ¹³
10 :	G.	IIII.	
11 :	A.	III.	Sancti Barnabe ¹⁴ apostoli.
12 :	B.	II.	Sanctorum Basilidis, Cirini, Naboris et Nazarii ¹⁵ [martyr(um)].
13 :	C.	Idibus.	Sanctorum Cirici et Iulite ¹⁶ .
14 :	D.	XVIII Kalendas Iulii.	

11. Sant Muç és el nom d'un sant oriental, probable bisbe de Constantinopla, recollit pel martirologi jeronimià al dia 10 de maig. Entrà en el santoral cristià de l'occident per mitjà d'una *Passio* fabulosa importada de l'orient. Cap dels martirologis històrics no el recorden (excepció feta del d'Usuard, que, però, ho fa al dia 13 de maig); i ni tan sols el calendari de Ripoll. Al dia 11 de maig el menciona el calendari de Carmona (ss.VI-VII) i, cosa singular, també és celebrat pel calendari mossàrab S3, encara que ho fa al dia 13 de maig, igual que el martirologi d'Usuard i el romà.

12. Sant Medard fou bisbe de la *Veromandensium civitatis*, (Noyon) a les Gàl·lies: morí bisbe de Tours entorn de l'a.560. Recull la seva memòria el martirologi jeronimià: "Galleis, Sessionis civitate, depositio sancti Medardi episcopi et confessoris", i mencionen la seva memòria els martirologis històrics de Beda, Florus, Usuard i d'altres. Exaltaren les seves virtuts Venanci Fortunat i sant Gregori de Tours. No el conegueren, en canvi, ni els calendaris ni els llibres de la litúrgia hispànica.

13. La seva memòria és feta al martirologi jeronimià; després al romà, i als històrics francs: Beda, Florus, Adó, Parv.roman., Usuard i també al calendari de Ripoll, en la mateixa data del 9 de juny. Manca, però, a tots els calendaris mossàrabs.

14. Pròpiament avui se celebrava, no el martiri del sant, sinó la troballa de les seves despulles a Salamina, a l'illa de Xipre. La commemoren al mateix dia 11 de juny, els martirologis jeronimià i romà. El mateix fan els sinaxaris orientals i els martirologis històrics de les Gàl·lies i àdhuc el calendari de Ripoll; però, manca a tots els calendaris mossàrabs anteriors al s.XII.

15. Encara que el sacramentari gelasí i el martirologi romà ho digui, cap dels quatre màrtirs va ser romà. Nabor i Nazari són els que es veneren a la basílica de Milà erigida a honor del seu nom. El martirologi jeronimià commemora sant Basilides als dies 10 i 12 de juny: la data del darrer, dia 12 de juny, és el que ha de prevaler; Cirí o Quirí sembla ser que és el que es venera a Roma, a la seva basílica de la via Appia, on hi fou traslladat des de *Siscia*. El sacramentari gelasí ja commemorava els quatre màrtirs junts. Els martirologis històrics francs i el calendari Ripoll veneren tots quatre sants al mateix dia que el nostre calendari. En canvi cap dels altres calendaris hispànics els recorden, com tampoc els llibres de la litúrgia hispànica.

16. Els màrtirs sant Quirze, infant, i la seva mare santa Julita, tenen unes actes apòcrifes tan fabuloses que ja foren damnades com a herètiques i cismàtiques pel Decret del papa Gelasi (c.496). Independentment d'això, el martirologi jeronimià, els sinaxaris orientals, i més tard el cardenal C.Baronius (Martirologi romà), recullen la seva festa, però al 16 de juny, no al 13. Els martirologis històrics de les Gàl·lies també proposen aquesta commemoració: Beda, al dia 13 de juny, com el nostre calendari, però Adó ho fa al dia 12, i Lió i Florus al dia 16 del mateix mes. Els calendaris i els llibres de la litúrgia hispànica ignoren aquesta festa, amb l'excepció del calendari de Ripoll, que ho fa al dia 16 de juny, com Lió i Florus.

15 :	E.	XVII.	Sancti Viti ¹⁷ martyris.
16 :	F.	XVI.	
17 :	G.	XV.	* Sol in cancer *

Foli 1v (col.c) : Juny, dies 18 a 30

18 :	A.	XIII.	Sanctorum Marci et Marcel/liani ¹⁸ .
19 :	B.	XIII.	Sanctorum Geruasii et Protasii ¹⁹ .
20 :	C.	XII.	
21 :	D.	XI.	
22 :	E.	X.	Sancti Albani ²⁰ confessoris.
23 :	F.	VIII.	Vigilia sancti Iohannis Babbiste ²¹ .

17. Sembla que, nat a Sicília, fou coronat amb el martiri a Lucània. El martirologi jeronimià, en la recensió que sembla més antiga, diu escuetament: "In Lucania, Viti". D'aquí i de les actes martirials posteriors, la notícia devia passar al martirologi de Beda, i després als de Florus, Adó i Usuard. A Beda, con al jeronimià (en aquesta data), no hi surt el nom de Crescència, que hauria estat la mare de Vit i màrtir com ell; als altres martirologis (el romà inclòs), no solament hi surt el nom de la mare, sinó àdhuc el dels companys de martiri, Modest i Crescència. Als calendaris i a la litúrgia hispànica, aquests noms no són coneguts, excepció feta del calendari de Ripoll, d'influència galicana que, però, ho fa al dia 16 del mateix mes de juny.

18. Segons el martirologi jeronimià, aquests dos germans màrtirs foren enterrats i reberen culte al cementiri de Balbina, a la via Ardeatina de Roma. Tant en aquest llibre com en els sacramentaris antics, la festa se celebrava el dia 18 de juny (com ho diu el martirologi romà actual). També ho fan així els martirologis històrics galicans i el calendari de Ripoll. En canvi, no figuren a cap dels llibres ni dels calendaris de la litúrgia hispànica.

19. Són els dos famosos màrtirs de Milà trobats i "traslladats" a la basílica de Milà pel bisbe sant Ambrós, l'any 386. Van ser molt celebrats per aquest sant doctor de l'Església i per sant Agustí, també doctor i bisbe d'Hipona. El martirologi jeronimià (com el martirologi romà), celebren aquesta festa al mateix dia 19 de juny. Figura entre els sants del calendari de Cartago. També la recullen tots els martirologis generals i els millors del històrics de les Gàl·lies, així com tots els calendaris hispànics, inclosos el de Carmona i el de Ripoll, tots al mateix dia 19 de juny. Els antics textos litúrgics d'aquesta festa, es troben al sacramentari gregorià i als sinaxaris orientals i a gairebé tots els llibres de la litúrgia hispànica.

20. Nasqué i morí a *Verolanium* (avui, Hertfordshire) durant els primers temps de l'evangelització de la Britannia *Maïor* (s.III). Per això se'l té pel protomàrtir d'Anglaterra. Venanci Fortunat en parla en un dels seus *Carmina* (VIII). De la primitiva *passio*, reflectida en la *Historia ecclesiastica gentis anglorum* de Beda, la notícia històrica passà a la recensió posterior del martirologi jeronimià i d'aquesta notícia se'n feu ressò, primer el martirologi del mateix Beda i després el de Florus, el Parv.roman. i el d'Usuard. Com el martirologi romà posterior, tots celebren aquesta festa el dia 22 de juny. Manca la seva notícia als calendaris hispànics (fins i tot al de Ripoll) i als llibres de la litúrgia hispànica.

21. Celebren aquesta memòria els martirologis històrics de Beda, Parv.roman., Adó i Usuard. Manca al martirologi jeronimià i romà, i a tots els calendaris hispànics anteriors al s.XII, excepció feta del de Ripoll, que la proposa.

24 :	G.	VIII.	Natiuitas sancti Iohannis Babtiste ²² .
25 :	A.	VII.	
26 :	B.	VI.	Sanctorum Iohannis et Pauli ²³ .
27 :	C.	V.	VII Dormientes ²⁴ .
28 :	D.	III.	Vigilia Apostolorum Petri et Pauli ²⁵ / sancti Leonis ²⁶ pape.
29 :	E.	III.	Natalis eorundem Apostolorum ²⁷ .
30 :	F.	II.	Commemoracio sancti Pauli ²⁸ et sancti / Marcialis ²⁹ . In hoc mense...

22. Solemnitat cristiana universal comuna a tota la literatura hagiogràfico-litúrgica, oriental i occidental.

23. Són els dos sants romans tinguts per germans, en honor dels quals fou bastida la basílica al turó romà del Celi, entre el Colisseu i l'Amfiteatre Màxim. Aquesta basílica, erigida sobre la que diuen que fou la casa dels dos sants i que fou el lloc del seu martiri, d'antic era coneguda amb el nom de "titulus Pammachii". Els commemoren el martirologi jeronimià (i el romà), els grans martirologis històrics i els calendaris litúrgics d'Hispania, inclòs el de Ripoll: tots al mateix dia.

24. Aquests sants, els "septem Dormientes", són aquells fidels d'Èfes que, segons una antiga i fabulosa *passio*, escrita en llengua grega, durant la persecució de Deci (a.249-251) es van amagar dins una cova i s'hi van quedar adormits, fins que, passats uns centenars d'anys, en temps de l'emperador Teodosi II, *superno nutu suscitati* es van despertar, i, esverats davant del món que no reconeixien, es van morir d'ensurt. A l'orient la seva fama fou universal, de manera que gairebé tots els païssos se'ls van fer seus; la llegenda àdhuc passà al món musulmà. Són commemorats pels antiquíssims llegendaris i sinaxaris orientals. A l'occident, van recollir aquesta llegendària tradició el martirologi jeronimià, però no els martirologis històrics francs, ni els calendaris d'Hispania. Al s.XVI el cardenal C. Baronius acollí aquests sants en el martirologi romà (Roma, edic.1582 i 1586) que àdhuc hi proposà els noms de cada un d'ells.

25. La vigília dels apòstols sant Pere i sant Pau manca al martirologi jeronimià, a la versió primitiva de Beda, a alguns mss. del de Lió i en el *Parv.roman.*, però sí que la proposen els martirologis de Florus, Adó, Usuard i, posteriorment, el romà. Tampoc és mencionada en els calendaris mossàrabs, encara que sí en el calendari de Ripoll.

26. Sant Lleó és el papa sobrenomenat el Gran (457-474). El commemoren en aquest dia el martirologi jeronimià, els martirologis històrics de les Gàl.lies: Beda, Adó i Usuard ("pontificis et doctoris"); i, dels calendaris litúrgics d'Hispania, només el recorda el calendari ripollès. El martirologi romà el commemora el dia 11 d'abril.

27. Solemnitat cristiana universal. Celebrada a tota la literatura hagiogràfico-litúrgica oriental i occidental, des del *Chronographus romanus* (a.354) en la *Deposio martyrum* i el *Catalogus Liberianus*, fins al martirologi romà, passant pel sinaxari de l'església constantinopolitana, pel martirologi jeronimià, per tots els altres martirologis universals i els històrics francs, així com per tots els calendaris d'Hispania: tots, sense excepció, al mateix dia 29 de juny (III Klds.Iulii). El mateix cal dir de tots els llibres litúrgics: romans, hispànics i de les Gàl.lies.

28. Aquesta commemoració, feta per no ensombrejar el record de sant Pau, celebrat el dia anterior conjuntament amb sant Pere, és recordada al mateix dia pel martirologi jeronimià, pels martirologis històrics de Florus, Adó ("Pauli iterum") i Usuard; més tard, al s.XVI, el recollí el martirologi romà. Però manca a tots els calendaris mossàrabs i al de Ripoll.

Foli 1v (col.d): Juliol, dies 1 a 19

[JULIOL]

Iulius habet dies XXXI vel XXX.
 Nox habet oras [], dies [].
 Tredecimus Iulii, X innuit ante Kalendas.

1 :	G.	Kalendis Iulii.	Sancti Gai ³⁰ .
2 :	A.	VI Nonas.	Processi et Martiniani ³¹ .
3 :	B.	V.	Gregorii ³² episcopi.
4 :	C :	III.	Translatio sancti Martini ³³

29. Marcial és el confessor bisbe de Llemotges, a la Gàl·lia, suposat deixeble dels Apòstols (+ a.73, *ut dicitur*) recollit pel martirologi jeronimià i els martirologis històrics de Florus, Parv.roman. i Usuard. Dels calendaris hispànics, només el commemoren el de Ripoll i el S3. Més tard també el va recollir el martirologi romà. Tots, al mateix dia 30 de juny.

30. Sembla que cal igualar aquest nom de "Gaius/Caius" amb el de "Gallus" (oncle patern de sant Gregori de Tours), bisbe de Clermont, mort a mitjan segle VI. El commemoren, encara que al dia 30 de juny, el martirologi jeronimià i el romà (ed. 1586 i següents). Dels martirologis històrics, només hem trobat que el recordi Usuard, que transcriví literalment la fórmula del jeronimià. Des de l'edició del martirologi romà, que havia preparat C.Baronius i que es va tornar a publicar l'any 1586, entre les esmenes que s'hi introduïren, hi ha, al dia 30 de juny, la de "Gaii presbiteri" enlloc de "Corsici presbiteri" que per error dels tipògrafs s'havia colat a les edicions anteriors a 1586. No és a cap calendari hispànic, excepte al del Ripoll.

31. Són els dos celeberrims màrtirs enterrats al cementiri de Sant Damas, a la via Aurèlia de Roma, pretesos carcellers dels apòstols sant Pere i sant Pau, convertits a la fe cristiana i batejats pel primer a la presó Mamertina. Els citen en aquesta diada el martirologi jeronimià i el d'Usuard. També recolliren la seva memòria en aquest dia els martirologis de Beda (en les dues versions), Lió, Florus, el Parv.roman., Adó i, com ja hem dit, Usuard. El martirologi romà també els celebra al mateix dia; però cap calendari ni llibre de la litúrgia visigodo-mossàrab els coneix; sí, en canvi, el calendari de Ripoll.

32. Personatge enigmàtic en aquest dia. A algú ha semblat que es pot referir a sant Gregori bisbe i màrtir de *Gneocaesarea Ponti* (+ a.270), citat només pels martirologis històrics de Florus, Adó i Usuard: fóra un xic estrany. Però no se'n fan ressó ni el martirologi jeronimià ni els llibres de la litúrgia romana ni els calendaris hispànics. ¿No podria ser una duplicació de la festa de sant Gregori de Tours(+ a.595), celebrat pel martirologi romà al 17 de novembre, tota vegada que a l'endemà hi recau la celebració del trasllat de sant Martí, també bisbe de *Tours*? De fet, sant Gregori de Tours no surt a cap dels dies que tenim en el fragment del nostre calendari, ni tan sols al dia 17 de novembre com sembla que li correspondria.

33. En aquest dia, els martirologis jeronimià i romà, i els depenents del primer, Beda, Adó i Usuard, hi commemoren l'ordenació episcopal del sant, el trasllat de les seves despulles *in Burgundia* i la dedicació de la basílica pròpia de sant Martí a Tours. El Parv.roman. i Florus celebren només el trasllat de les relíquies de sant Martí. Dels calendaris hispànics, només citen la festa S3 i C, de mà original, i els S4, P1 i P2, com a afegidura posterior.

5 :	D.	III.	
6 :	E.	I.	Octava Apostolorum Petri et Pauli ³⁴ .
7 :	F.	Nonis.	
8 :	G.	VIII Idus.	
9 :	A.	VII.	
10 :	B.	VI.	VII<tem> Fratrum ³⁵ et sancti Christophori ³⁶ . Translacio sancti Benedicti ³⁷ abbatis.
11 :	C.	V.	
12 :	D.	IIII.	
13 :	E.	III.	Sancte Margarite ³⁸ uirginis.
14 :	F.	II.	
15 :	G.	Idibus.	
16 :	A.	XVII Kalendas Augusti.	
17 :	B.	XVI.	Sanctarum Iuste et Rufine ³⁹ .

34. Els martirologis històrics de Beda, Florus i Adó (aquest darrer hi afegeix el *primus ingressus S.Pauli in Urbem Romam*), on s'hi expliquen diversos viatges de sant Pau, entre ells a Hispània. El martirologi romà també recull aquesta festa.

35. Són els set fills de santa Felicitat (commemorada al dia 23 de novembre): Janer, Fèlix, Felip, Silvà, Alexandre, Vital i Marcial. Aquests set pretesos germans certament reberen culte a diverses catacumbes romanes, com ho diu expressament el *Feriale* de l'església romana o *Depositio martyrum* (a.354). La llegenda redactada posteriorment, els parangona amb els "set germans Macabeus". Aquest darrer relat fou recollit pel martirologi jeronimià, i d'ell passaren als martirologis històrics posteriors. Dels calendaris hispànics, només P1 i P2 recorden la memòria de santa Felicitat, però no diuen res dels altres màrtirs, pretesos fills seus. El martirologi romà els anomena tots, mare i fills, en aquest dia.

36. Sant Cristòfol fou oriund, segons els martirologis jeronimià i Usuard, "de Lícia in civitate Samon", i allí sofrí el martiri (25 juliol). Va tenir culte des de l'antigor: l'any 452 ja li havien dedicat una basílica en honor seu. Els grecs el celebraven el dia 9 de maig; Beda la proposà al dia 28 d'abril. El jeronimià, Usuard i el romà fixaren aquesta festa al dia 10 de juliol, com el nostre calendari. El seu culte passà d'orient a occident, i a ambdues parts de món fou molt celebrat, degut a la difusió extraordinària de les seves actes fabuloses.

37. En aquest dia i amb el nom de "Depositio vel adventus reliquiarum...[in Floriaco monasterio]" celebra aquesta diada, el martirologi jeronimià; amb el nom sol de "Depositio...", el martirologi Beda II; només amb el nom de "Translatio...", Florus, Adó i Usuard; amb el de "Sancti Benedicti" solament, Beda I i Parv.roman. Dels calendaris hispànics, només la celebren el S3 "Translatio...", i el de Ripoll, que diu "Benedicti abbatis". Els sinaxaris grecs el celebren sovint al dia 14 de març. El martirologi romà no proposa aquesta festa del trasllat de les despulles del sant; en canvi, recorda el "Natale sancti Benedicti", amb un gran elogi, al dia 21 de març.

38. Amb aquesta festa sembla que es volia celebrar la santa que els grecs recordaven amb aquest nom al 17 de juliol, i el martirologi romà al dia 20 de juliol. Margarita, Marina, Margareta, semblen ser sinònims hagiogràfics. Rabanus Maurus (780-856) fou qui primer, entre els autors llatins, parlà d'aquesta santa. Els calendaris hispànics més antics recorden una santa Marina al 18 juliol, encara que el calendari S3 ho fa al 19 de juny.

39. Són les santes màrtirs de Sevilla (s.III-IV), el culte de les quals remunta almenys al s.VII, si no és que el tingueren ja molt abans. Tots els llibres litúrgics i calendaris hispànics, a jutjar pels manus-

18 : C. XV. Sancti Arnulfi⁴⁰ confessoris.

* Sol in le[one] *

19 : D. XIII.

... ..

Foli 2r (col.a): Novembre: dies 9 a 28

[NOVEMBRE]

9 : E. V [Idus].

Teodori⁴¹ martyris et festi/
uitas Immaginis Domini Salvato/ris⁴².

10 : F. III.

Sancti Menne⁴³ martyris.

crits que ens queden, celebren aquesta festa unànimament al dia 17 de juliol. El martirologi jeronimià, en canvi, i (excepció feta del martirologi lionès, que la celebra també el dia 17 juliol, perquè el seu autor conegué un *Passionari* hispànic), tots els llibres i calendaris litúrgics antics escrits fora d'Hispania, festegen aquestes dues santes als dies 18 o 19 de juliol. El martirologi romà ho fa el 19 de juliol.

40. Arnulf o Arnolf, bisbe de Metz (615-626)) i després eremita és recordat pel martirologi jeronimià al mateix dia que el nostre calendari, excepció feta del codex Epternacensis del mateix martirologi que la situa al dia 18 d'agost. Usuard i altres autors antics la celebren el dia 16 del mes d'agost. Dels altres martirologis històrics de les Gàl·lies, el recorden Beda, Florus i Adó. Aquesta festa és omesa a tots els llibres i calendaris litúrgics hispànics, comprès el de Ripoll.

41. Teodor va ser un màrtir (soldat?) del *Pontus Euxinus* amb un culte extraordinàriament extès durant l'antigor i l'edat mitjana, tant a orient com a occident. Els primers dels occidentals que van recordar la seva memòria en aquest dia foren el martirologi jeronimià, el sacramentari gregorià i el martirologi de Beda. Des del s.VI sant Teodor ja era venerat a Roma, a la diaconia del peu del Palatí. També el recordaren els martirologis històrics de Florus, Adó, Parv.roman. i Usuard. Dels calendaris hispànics, només el mencionen els P1 i P2, però ho fan al 14 de juliol. El martirologi romà el commemora al dia 9 de novembre, igual que el nostre calendari.

42. La celebració de la "Imago Domini Salvatoris" commemora la profanació d'una imatge del Crucifix, a Beyruth, i els molts miracles obrats per ella, com ho recorda sant Atanasi d'Alexandria en la carta que va dirigir als pares del concili de Nicea. Aquesta celebració va escampar-se molt per tot l'orient cristià; a l'occident, va penetrar-hi molt poc, com ho demostra el silenci de gairebé tota l'hagiografia, dels martirologis generals i particulars i de tots els calendaris litúrgics hispànics. El martirologi romà recorda també aquesta diada i ho fa en aquesta mateixa data del 9 de novembre.

43. Es tracta de sant Mennes, d'Alexandria d'Egipte, martiritzat, però, a Frígia. Amb un culte relativament extès entre els coptes orientals; a l'occident, en canvi, tingué poc predicament, ja que no se'n coneix cap *passio* propiament dita. Amb tot, aquesta festa apareix en els grans martirologis històrics de la Gàl·lia: Beda, Florus, Parv.roman., Adó i Usuard al mateix dia 10 de novembre. D'entre els calendaris hispànics antics, només el recull Ripoll, però ho fa al dia 11 de novembre juntament amb sant Martí de Tours. Tots els altres martirologis i calendaris ho feren igual al dia 11 de novembre.

11 :	G.	III.	Sancti Martini ⁴⁴ confessoris.
12 :	A.	II.	
13 :	B.	Idibus.	Sancti Brici ⁴⁵ et sancti Minati ⁴⁶ martyr(is)
14 :	C.	XVIII Kalendas Decembris.	
15 :	D.	XVII.	
16 :	E.	XVI.	Sancti Leonis ⁴⁷ episcopi.
17 :	F.	XV.	Aciscli et Victorie ⁴⁸ / et sancti Miniani ⁴⁹ .
18 :	G.	XIII.	Sancti Romani ⁵⁰ martyris.

44. Sant Martí, bisbe de Tours, morí el dia 8 de novembre de l'any 397, fora de la seva ciutat episcopal, a Candes, on fou enterrat amb una gran pompa, i des d'on se'l traslladà després a Tours en tal dia com avui, que és el que commemoren els martirologis i calendaris. El culte que se li tributà, degut a la fama de la seva santedat i als miracles que se li atribueïen, obtingué una extraordinària i rapidíssima difusió a l'orient i a tot l'occident, inclosa Hispània. Fou el primer sant que obtingué l'honor de tenir culte sense haver sofert el martiri. Parlen de la seva fama Sulpici Sever i sant Gregori de Tours. El jeronimià és el primer martirologi que recollí la seva festa ("Ordinatio episc.", "Translatio corp.", i "Dedicatio basil."). Després d'ell, recorden la seva memòria tots els martirologis, generals i particulars, els calendaris litúrgics occidentals i la major part dels sinaxaris orientals.

45. "Briccius" fou el bisbe de Tours (+ a.443) successor immediat de sant Martí. Sulpici Sever i sant Gregori de Tours el recorden. Els martirologis i calendaris celebren la "depositio" o soterrament del sant en el dia d'avui, dos dies després de la festa de sant Martí. El martirologi jeronimià i els de Beda, Florus, Parv.roman., Adó i Usuard, així com els calendaris hispànics antics i el martirologi romà, el commemoren en el mateix dia d'avui, 13 de novembre.

46. "Minatus": hom diria que és un desdoblament del "Menna" celebrat el dia 10 d'aquest mateix mes de novembre. De fet, cap martirologi no en parla; dels calendaris mossàrabs, només el proposen P3 i L (s.XI).

47. Si es tractés d'una efemèride de S.Lleó papa, vegeu més amunt, al 28 de juny. Però sembla que cal identificar-lo amb el sant Lleó confessor, bisbe de Sens (+a.547), que els martirologis jeronimià ("Depositio") i el romà recorden al dia 22 d'abril. Desconegut als martirologis històrics i als calendaris hispànics.

48. Aciscle és el màrtir de Còrdova al qual Prudenci dedicà uns versets de l'himne IV del *Peristephanon* (vv.19-20). Els elements culturals (làpides, relíquies, basíliques, literatura litúrgica) més antics d'aquest sant remunten al s.VI. El martirologi jeronimià el recorda breument. Els martirologis de Beda i Florus no el conegueren; en canvi el martirologi de Lió (c.806), no sols el conegué sinó que fou el primer testimoni de que una santa Victòria havia estat la seva companya de martiri. Després del calendari de Lió, recorden la memòria dels dos companys màrtirs, el Parv.roman., Adó, Usuard i posteriorment el martirologi romà. Tots els martirologis i calendaris particulars d'Hispania i els llibres litúrgics visigòtico-mossàrabs commemoren aquests dos sants al dia 17 de novembre, menys el calendari de Còrdova (961) que, com el jeronimià, ho fa al dia 18 d'aquest mateix mes.

49. Sant "Minianus": podria tractar-se de sant "Anianus" bisbe d'Orleans (+ a.453). El commemoren el martirologi jeronimià i els de Beda, Florus, Parv.roman. i Usuard. Tots ho fan el mateix dia 17 de novembre.

50. Segons Eusebi de Cesarea (*De martyribus Palaestinae*, II) hauria estat diaca i exorcista de Cesarea. A Hispània exaltà la seva glòria, Prudenci (*Peristephanon*, X). Tingué un culte molt extès a tot l'orient, com ho demostren els sinaxaris i menologies i diverses versions de la seva *passio*, basada

19 :	A.	XIII.	
20 :	B.	XII.	
21.	C.	XI.	
22.	D.	X.	Sancte Cecilie ⁵¹ uirginis.
23 :	E.	VIII.	Sancti Clementis ⁵² et sancte Felici/tatis ⁵³ .
24 :	F.	VIII.	Sancti Grisogoni ⁵⁴ martyrís.
25 :	G.	VII.	* [Petri (<i>raspadura</i>)] Alexandrini ⁵⁵] *
26 :	A.	VI	
27 :	B.	V	
28 :	C.	III	

sobre una homilia que sembla ser d'Eusebi d'Emessa; la seva festa en aquest dia fou recordada pel breviari i diversos calendaris siríacs. Sant Joan Crisòstom li dedicà una homilia. El martirologi jeronimià recollí aquesta festa, i d'ell passà als calendaris de Lió, Parv.roman. i Adó, tots al mateix dia 18 novembre. Així mateix la trobem celebrada a tots els calendaris hispànics, exceptuat el de Ripoll. També la recollí el martirologi romà i al mateix dia.

51. Del culte a aquesta santa romana, en tenim els testimonis antiquíssims de la basílica titular al Transtíber, del seu sepulcre al cementiri de Sant Calixte, i de la seva festa en aquest dia, ja a mitjan segle VI, segons els sacramentaris més primitius. Tots els martirologis generals i particulars, i tots els calendaris hispànics la recorden en aquesta mateixa diada.

52. Sant Climent, bisbe de Roma i màrtir de les darreries del s.I, és recordat en el calendari de Cartago i pel martirologi jeronimià. De sant Climent en tenim una carta als Corintis (c.96) La primera versió del *Liber pontificalis* (a.530) testimonia el seu martiri, encara que d'aquest no en diguin res ni sant Ireneu ni Eusebi ni sant Jeroni. Els grecs, que també el van celebrar, el commemoraven en dies diversos: la majoria, el dia 25 de novembre, però d'altres el 23 o el 24 d'aquest mateix mes. El martirologi jeronimià, tots els martirologis històrics i tots els calendaris hispànics, el proposaven també el dia 23 de novembre, com el nostre calendari i el martirologi romà.

53. La memòria de santa Felicitat, màrtir a Roma, i mare de set fills també màrtirs (Martirologi romà: 10 de juliol). [Veure-ho més amunt (10 juliol)], fou recollida pel martirologi jeronimià d'una manera genèrica i després per Beda, Florus, Parv.roman., Adó i Usuard en aquest mateix dia 23. També recullen la memòria de santa Felicitat (sola) els calendaris mossàrabs P1 i P2, només que aquests ho fan al dia 10 de juliol.

54. És el màrtir d'Aquileia, com ho diuen alguns mss. antics del martirologi jeronimià; en canvi, d'altres mss. del mateix llibre diuen que fou un màrtir romà. Els martirologis de Beda, Florus i els altres que depenen d'ells fins a Usuard, asseguren la primera tesi. El calendari de Cartago així com els coneguts sacramentaris romans, diuen que en aquest dia es commemorava la dedicació de la basílica del títol de sant Crisògon, a Roma. Dels calendaris mossàrabs només el cita P1, però al dia 2 d'abril; el calendari de Ripoll també el recorda, però al 24 de novembre, com el nostre calendari.

55. Es el bisbe d'Alexandria que morí màrtir l'any 311. El breviari siríac el commemora el dia 24 de novembre, mentre que el martirologi jeronimià ho fa els dies 23, 24 i 26 del mateix mes. Del martirologi de Beda, la notícia passà als altres històrics, al mateix dia que el nostre calendari. Els calendaris hispànics desconeixen aquesta festa.

Foli 2r (col. b): Novembre: dies 29 a 30, i Desembre: 1 a 9

29 :	D.	III.	Sancti Saturnini ⁵⁶ et Vigilia sancti Andree ⁵⁷ .
30 :	E.	II.	Natalis sancti Andree ⁵⁸ Apostoli.

In hoc mense...

* Palme fuerunt.
Pontes similiter sunt * ⁵⁹

[DESEMBRE]

December habet XXXI vel XXX. / Nox habet horas []/.
Septima lux fundit lacri/ mas, et dena decembris.

1 :	F.	Kalendis Decembris.	Sanctorum Gri/santi et Darie ⁶⁰
2 :	G.	III Nonas.	
3 :	A.	III.	

56. Bisbe de Toulouse (c.257), a les Gàl·lies, i màrtir, que va tenir un culte notablement difòs a tot l'occident. A la *Depositio martyrum* de Roma (354) s'hi diu: "Saturnini, in Trasonis". Mencionat també pel martirologi jeronimià. Tots dos testimonis al mateix dia 29 de novembre. Al sur d'Hispania ja s'hi troben vestigis del seu culte al s.V (també al mateix 29 novembre). El mateix martirologi jeronimià commemora al dia 30 d'octubre el seu trasllat a la basílica tolosana. Els martirologis de Lió, Parv.rom., Florus i Usuard també el recorden. Els calendaris mossàrabs mencionen dues festes d'aquest sant: el "dies natalis" al 29 d'aquest mes, i el "trasllat" de les seves despulles al dia 1 de novembre.

57. De la commemoració de la vigília de sant Andreu se'n fa esment al sacramentari gelasí i a tots els martirologis, generals i particulars; però, dels calendaris hispànics, només el recorda el de Ripoll.

58. Festa celebrada en aquest dia a tota l'Església universal: a tota la literatura litúrgica, a tots els martirologis i a tots els calendaris.

59. [Apunts de pluma d'un escrivà (s.XIV)].

60. La festa d'aquests dos sants, Chrysanthus i Daria, esposos segons la seva *passio* fabulosa, ve nencionada en diversos dies: els 12 i 13 d'agost, el 25 d'octubre, el 29 de novembre i finalment el dia 1 de desembre -que sembla la data més indicada-, com ho fa el nostre calendari. Els grecs la celebren els dies 17 d'octubre i el 19 de març. El martirologi jeronimià i els martirologis històrics de Lió (29 novembre), Florus, Parv.roman., Adó i Usuard (tots quatre al dia 1 de desembre) també en fan esment. Dels calendaris mossàrabs, només la recorden S3, L, P1 i P2 (tots al 12 d'agost), igual que el futur martirologi romà (que, però, ho fa el 25 d'octubre).

4 :	B.	II.	Tumulacio sancti Benedicti ⁶¹ .
5 :	C.	Nonis.	Sancte Candide ⁶² uirginis.
6 :	D.	VIII.	Dies sancti Nicholay ⁶³ episcopi.
7 :	E.	VII.	
8 :	F.	VI.	
9 :	G.	V.	Sancte Leocadie ⁶⁴ .

Foli 2v (col. c): Desembre, dies 10 a 31

10 :	A.	III.	Sancte Eulalie ⁶⁵ Emeritensis.
------	----	------	---

61 . Amb aquest nom de *Tumulacio* (no “Transitus” ni “Depositio” ni “Translatio”) de sant Benet, no se’n troba rastre ni als martirologis ni als calendaris. El martirologi jeronimià en fa commemoració al dia 11 de juliol, però és insegur que es refereixi a la “depositio” o a la “inventio” de les relíquies del sant. Els martirologis de Beda, Florus, Adó i Usuard celebren la festa del “transitus” o de la “depositio” del sant; però cap no parla de la “tumulatio” com ho fa el nostre calendari. El martirologi romà només recorda el “dies natalis” al 21 de març. Els sinaxaris orientals commemoren el sant al 14 de març; i, dels calendaris hispànics, només S3 proposa la celebració de la “Sancti Benedicti translatio” al dia 11 de juliol, com el jeronimià.

62. Sembla que aquesta santa Càndida formava part d’un grup heterogeni de sants, de procedència diversa, que res no tenen a veure entre sí mateixos. Això sí, probablement tots foren oriunds de l’Àfrica proconsular.

63. El culte extraordinari que sant Nicolau, bisbe de Mira, que és la metròpolis de Lícia (s.IV), a l’antigor va aconseguir a tot l’orient, s’expandí també per tot l’occident, ja des del s.IX, però sobretot després que l’any 1087, després d’un robatori de les despulles del sant, aquestes van ser traslladades i instal·lades a Bari, al sud d’Itàlia. El martirologi jeronimià no el pogué conèixer, perquè fou escrit molt abans de la penetració del culte a sant Nicolau a l’occident. El primer dels martirologis històrics de les Gàl·lies que el recollí fou el Florus de Lió, el mencionà Adó, i Usuard n’amplià la notícia. Dels calendaris mossàrabs, el recolliren el E2 al dia 6 de desembre (de mà posterior), el S3, el P1 i el P2 (aquests tres darrers, de mà original), al dia 8 de desembre. El martirologi romà el commemoraria el dia 6 de desembre, com el nostre calendari.

64. És la santa verge i màrtir de Toledo. El rei Sisebutus, recollint la tradició cultural anterior, ja va “reedificar” (29.X.618) la basílica que la santa tenia erigida a Toledo (ss.IV-V), segons testimoniatge dels calendaris hispànics S3 i L. El martirologi jeronimià, que havia estat compost i escrit molt lluny d’Hispania, sembla que ja havia tingut alguna notícia d’aquesta santa, perquè en molts dels seus mss. al dia 13 de desembre es parla d’una “Leocadii confessoris”, i, al ms. de Cambray: “Leocadi, confessoris sive martyris”, etc. D’entre els martirologis històrics, la reculliren Lió, Florus, Parv.rom., Adó i Usuard. Tots els calendaris hispànics, inclòs el de Ripoll, la mencionen al mateix dia 9 de desembre.

65. Prudenci, en el *Peristephanon*, (tot l’himne III, i en diverses al·lusions a d’altres himnes) recollí i promogué la fama i el culte d’aquesta santa a tot el món cristià. És una de les santes hispàniques amb culte universal. Ja a principis del s.V aquesta fama havia arribat a Cartago, on sant Agustí li dedicà un “Sermó”, segons D.Morin. Per això el martirologi cartaginès (s.V) també cita aquesta festa. Molts monuments arquitectònics, iconogràfics, epigràfics i litúrgics se’n feren ressò en aquest temps i en els segles venidors. El martirologi jeronimià la recordà en tres dies consecutius: 10, 11 i 12 de desembre. Al dia 10 de desembre la citen tots els martirologis històrics de les Gàl·lies, tots els calendaris mossàrabs, el de Ripoll (que, però, diu: “Barchin. Eulalie virg.”), i d’altres indrets.

11 :	B.	III.	Sancti Pauli ⁶⁶ Narbonensis et sancti/ Damaso ⁶⁷ .
12 :	C.	II.	
13 :	D.	Idibus.	Sancte Lucie ⁶⁸ uirginis.
14 :	E.	XVIII Kalendas Ianuarii.	
15 :	F.	XVIII.	
16 :	G.	XVII.	
17 :	A.	XVI.	
18 :	B.	XV.	Annunciatio sancte Marie ⁶⁹ .

66. És sant Pau, bisbe i màrtir de Narbona, que sembla que cal atribuir al s.I. Tanmateix ja el cità per primera vegada el poeta Prudenci en un vers del *Peristephanon* (himne IV, 34). El martirologi jeronimià l'anuncià al 12 de desembre i l'anomenà el 22 de març. Dels martirologis francs: Florus, recollí la notícia del jeronimià i l'amplià d'acord amb la *passio* que va conèixer, fent-lo deixeble dels Apòstols (S.Gregori de Tours). També el citen el Parv.roman., Florus, Adó i Usuard (també al 22 de març); aquest darrer el féu deixeble de l'Apòstol sant Pau i diu que fou l'evangelitzador d'Hispania. Tots els calendaris hispànics desconeixen aquest sant Pau bisbe de Narbona. El martirologi romà actual, amb una llarga relació biogràfica, el col·locà així mateix al 22 de març.

67. Sant Damas papa. El martirologi jeronimià diu al dia 11 de desembre: "Romae depositio Damasi episcopi"; el martirologi romà puntualitzà: "Romae sancti Damasi papae et confessoris". Beda, Florus, Parv.roman., Adó, Usuard, i més tard el martirologi romà, així com els calendaris mossàrabs S3 i els P1 i P2, tots el recorden al mateix dia 11 de desembre.

68. És la santa verge i màrtir de Siracusa. La recorden el martirologi jeronimià, els sacramentaris gregorià i gelasià, així com els sinaxaris orientals més antics. Tingué i té fama universal. Dels martirologis històrics francs, la recullen: Beda, Florus, el Parv.roman., Adó i Usuard. Dels calendaris hispànics només la mencionen el S3, el P1 i el de Ripoll. Tots, com el martirologi romà, la festegen el mateix dia 13 de desembre.

69. La festa del Naixement de Jesús, celebrada per l'església romana, ja molt abans de l'any 354, al dia 25 de desembre ("Cronògraf romà"), comportà per lògica que la celebració de la festa de l'Anunciació-Encarnació fos assenyalada pels calendaris litúrgics nou mesos abans, és a dir, al dia 25 de març. És la gran festa hispànica de Santa Maria verge, la Mare de Déu, establerta per la litúrgia visigòtica, ja d'antic, amb la mateixa solemnitat que la festa de Nadal. Però, com que aquesta celebració coincidís sempre amb l'exercici penitencial de la Quaresma o la solemnitat de la Pasqua, els pares i bisbes de l'església visigòtica acordaren traslladar la festa de l'Anunciació al vuitè dia abans de Nadal, això és, al 18 de desembre. Així ho deixà establert el concili X de Toledo de l'any 656: "... proinde et de caetero, quidquid est dubium, sit remotum: solemnitas Dominicae Matris in die XV Kalendarum Ianuarium omnimode celebretur, et Nativitas Filii eius Salvatoris nostri die octavo Kalendarum earumdem, sicut mos est, sollemnis in omnibus habeatur". - Els *codices pleniores* del martirologi jeronimià van afegir a les notícies del dia 25 de març la llegenda "Adnuntiatio sanctae Mariae per Angelum" o bé la "Conceptio sanctae Mariae", i no van dir res d'aquest misteri al dia 18 de desembre. - Els sacramentaris romans (ss.VI-VIII) i els martirologis històrics de la Gàl·lia (Beda, Florus, Adó, Parv.roman. i Usuard) també remarquen la diada de l'Anunciació-Encarnació al dia 25 de març, com ho farà més tard el martirologi romà. - En canvi, els llibres mss. de la litúrgia hispànica i els calendaris mossàrabs que avui tenim, com que tots van ser escrits amb data posterior al decret del concili toledà, reflexaren la festa que havia quedat establerta a Toledo l'any 656 ("Sanctae Mariae virginis"); només el calendari S3 proposà les dues festes, la de març i la de desembre. El calendari de

19 :	C.	XIII.	[<i>Paraules raspades</i>].
20 :	D.	XIII.	Vigilia sancti Tome Apostoli ⁷⁰ .
21 :	E.	XII.	Natalis sancti Tome ⁷¹ .
* Solsticium hiemale *			
22 :	F.	XI.	
23 :	G.	X.	
24 :	A.	VIII.	Vigilia Natalis Domini ⁷² .
25 :	B.	VIII.	Natiuitas Domini nostri ⁷³ .
26 :	C.	VII.	Sancti Stephani ⁷⁴ , primi martyris.
27 :	D.	VI.	Sancti Iohannis ⁷⁵ Apostoli et Euangeliste.
28 :	E.	V.	Sanctorum Innocentium ⁷⁶ .

Ripoll, de clara influència franco-romana, assenyalà, en canvi, només la del 25 de març, i va ometre la del 18 de desembre, d'acord amb la litúrgia romana i la galicana. - Tot això sembla voler significar que a Roma sempre s'havia celebrat la festa del 25 de març, i no es feia cap esment a la del 18 de desembre. La memòria de l'"Exspectació del Part de Nostra Senyora", celebrada en aquest dia 18 de desembre, és una creació litúrgica molt posterior.

70. D'aquesta vigília no se'n parla ni al martirologi jeronimià ni als martirologis històrics de les Gàl·lies ni als calendaris hispànics i ni tan sols al martirologi romà.

71. El martirologi jeronimià recull la festa: "Passio Thome Apostoli in India". Tots els martirologis històrics commemoren aquesta festa i en aquest dia. Tots els calendaris mossàrabs també la celebren, exceptuats els E1 i E2; en canvi, el calendari de Ripoll diu: "*Translatio Thome Apostoli*", al·ludint probablement, no al martiri, sinó al trasllat de les despulles de l'Apòstol a Edessa (Messopotàmia). El martirologi romà, al 3 de juliol.

72. Aquesta commemoració és celebrada als martirologis històrics de Beda, Parv.roman., Adó i Usuard. També la proposa el martirologi romà. Manca al martirologi jeronimià i a tots els calendaris hispànics anteriors al s.XII, excepció feta del de Ripoll, que la proposa.

73. Solemnitat cristiana universal, comuna a tota la literatura hagiogràfico-litúrgica, oriental i occidental.

74. Festa commemorada en el breviari siríac. El calendari de Cartago i el martirologi jeronimià la recullen, i precisament al mateix dia 26 de desembre; en canvi els sinaxaris orientals, que també la proposen, ho fan al dia 27 de desembre. Així mateix la recorden, i sempre al dia 26, els martirologis històrics de Beda, Parv.roman., Adó i Usuard, tots a la mateixa data que el martirologi jeronimià, 26 de desembre. Igual s'ha de dir de tots els calendaris hispànics, inclòs el de Ripoll.

75. Se'l recorda al breviari siríac (però a Jerusalem, no a Èfes). El martirologi cartaginès (per equivocació evident del copista), l'anomenà "Baptista" enlloc "d'Apòstol i Evangelista". El martirologi jeronimià commemora l'*Adsumptio s.Iohannis... apud Ephesum*, no a Jerusalem). Tots tres llibres commemoren aquesta festa al dia 26 de desembre, com ho fan també el llibre de la litúrgia oriental. Els martirologis històrics de Beda, Florus, Parv.roman., Adó i Usuard, i més tard el romà, situen aquesta festa al dia 27 de desembre. Els calendaris hispànics, sense excepció, diuen: "Sancti Iohannis Apostoli et Evangeliste *Adsumptio*", però al 29 de desembre.

76. El primer testimoni que en tenim és el martirologi de Cartago. Igual que el martirologi jeronimià (i el romà) col·loquen aquesta festa al dia 28 de desembre, com el nostre calendari. Els orientals la celebren al 29 de desembre. Els grans martirologis històrics ho fan tots en aquest dia 28. En canvi els calendaris mossàrabs desconeixen aquesta festa; però, sí que la recorda, i en el mateix dia 28, el calendari de Ripoll.

29 : F. III.
30 : G. III.

Sancte Eugenie⁷⁷ uirginis.
Sancti Iacobi⁷⁸ Apostoli.

77. El martirologi jeronimià situa la festa d'aquesta santa romana al dia 25 de desembre, amb coincidència amb el Nadal del Senyor. Els antics *Itineraria* assenyalen el sepulcre i la basílica cimiterial de la santa a la “Via Latina, in cimiterio Aproniani”, a Roma. Els martirologis històrics de Beda, Florus, Parv.roman., Adó i Usuard la recullen també al dia 25 de desembre. En canvi, tots els calendaris hispànics, inclòs el de Ripoll, la commemoren al dia 27.

78. El culte als dos sants Jaume, el Major i el Menor, és una qüestió històrica complicadíssima. Els primers vestigis clars d'un culte a sant Jaume el Major a Hispània, difícilment es poden fer remuntar més enllà de la segona meitat del s.VIII: a Mèrida. Tota la tradició cultural de sant Jaume a l'orient i el trasplantament d'aquesta tradició a l'occident basen la festa de l'Apòstol al dia 25 de juliol en uns documents martirials apòcrifs (sense que s'hi assenyali cap *dies natalis*), que foren escrits originalment en grec a mitjan s.V i, traduïts al llatí, van ser coneguts a l'occident durant el segle VII. Són els anomenats “Catàlegs apostòlics bizantins”, que semblen ser els primers que donen la notícia de la vinguda i predicació de sant Jaume a les terres d'Hispània; però diuen que l'Apòstol va morir a Jerusalem [a.42]. En canvi la litúrgia hispànica, en un primer moment, va assenyalar la festa de l'Apòstol al dia 27 de desembre. I això només que per raó de la “germanor” de l'apòstol sant Jaume amb el seu germà sant Joan apòstol i evangelista, la festa del qual ja era celebrada en aquesta diada, dins l'octava de Nadal. Això ja ho havia recollit el martirologi jeronimià, de les darreries del s.VI, sense que s'adonés de la confusió de dates i textos de les celebracions litúrgiques dels dos apòstols homònims, dins d'aquella mateixa octava. - Però, molt aviat la festa de sant Jaume el Major que, com hem dit, a Hispània se celebrava al dia 27 de desembre, fou traslladada al dia 30 del mateix mes per tal de distingir-la bé de la de sant Jaume el Menor, que seguí assenyalada al 27 de desembre. Així ho donen a comprendre els llibres litúrgics i els calendaris hispànics dels ss. X i XI, exceptuat el de Ripoll (ss.X-XI), que, de neta ascendència franco-romana com era, introduí la festa del nostre Apòstol al dia 25 de juliol, però mantingué demés la data del 30 de desembre. - Les notícies ambivalents del *dies natalis* de sant Jaume al martirologi jeronimià referents als dies 25 de juliol i 27-30 de desembre i la notícia que ja aleshores circulava a la Gàl.lia sobre la troballa miraculosa de les relíquies de l'Apòstol a Galícia, al territori d'Amea (ocorreguda cap a l'any 814, en temps del bisbe Teodomir d'Iria Flàvia) va ocasionar que els martirologis històrics francs de Florus (a.850) i, una mica més tard, els d'Adó (a.860) i d'Usuard (865) se'n fessin ressò amb un gran elogi: “... .. huius beatissimi apostoli [Iacobi] sacra ossa in Hispaniam translata et in ultimis earum finibus, videlicet contra mare Britannicum condita, celeberrima illarum gentium veneratione excoluntur”. - Quan va succeir tot el que hem dit i altres coses més, acabava de començar la reconquesta de la península ibèrica fortament impulsada per la divulgació de l'himne de sant Beat de Lièbana “O Dei Verbum, Patris ore proditum” (a.783-788), el cant del qual contribuí enormement a l'exaltació dels patriotes cristians contra els alarbs invasors. - Després de la troballa i del trasllat de la relíquia de sant Jaume a Compostel.la, es van desglossar les dues festes que en honor seu se celebraven a Hispània, la del 25 de juliol i la del 30 de desembre: al dia 25 de juliol, per influència de la litúrgia romana, s'hi disposà de celebrar-hi la festa del martiri de l'Apòstol, amb el nom de *Natale*, o bé: *Decollatio S.Iacobi Apostoli* (segons l'Antifonari de Lleó i el seu calendari, de mitjan s.X), i es reservà el dia 30 de desembre per commemorar-hi el *Trasllat* de les relíquies del Sant des de Jerusalem a Galícia.

El nostre calendari forma part del grup de testimonis que fixen lacònicament la festa de sant Jaume al dia 30 de desembre. Ens hauria plagut molt poder comprovar què devia dir el calendari al dia 25 de juliol, però malauradament el nostre document, en la seva primera part, acaba el dia 19 de juliol.

31 : A. II.

[Sancti Siluestri⁷⁹ (*Taca del pergami*)]
et sancte Columbae⁸⁰.

Foli 2v (col. d): Nota de caire litúrgic

[Una altra mà, propera a l'ús de la lletra gòtica, escriví en l'angle superior del foli 2v, a tota l'amplada de la col.2^a, dues ratlles d'un text, il·legible fins i tot amb la làmpara de Wood].

(Sobre el foli 2v., col.2 [de la 1^a mà]): “Quicumque ergo aduentum Domini uult / celebrare, caueat ut non ante / V^o Kalendas decembris incoet: non post III° / Nonas eiusdem mensis”.

79. És el Papa que morí l'any 335 i fou enterrat al cementiri de Priscil·la, a la via Salària de Roma. El seu culte ja es troba mencionat a la *Depositiones episcoporum romanorum* del “Cronògraf romà” (354), en el *Liber Ponticalis* (530), n.34 i en el *Catalogus Liberianus* (549), n.34. També el recolliren en aquest dia els martirologis generals, els sacramentaris antics i els grans martirologis històrics medievals. En canvi, no el menciona cap dels calendaris hispànics (excepte L, que ho fa amb una afegidor posterior).

80. És la santa verge i màrtir de Sens, a les Gàl·lies, (“in persecutione Aureliani imperatore”), no la de Còrdova (+ 853). Almenys l'any 660 ja tenia culte. La recolliren, el martirologi jeronimià (“Senonas passio sanctae Columbae virginis”), tots els grans martirologis històrics i el romà. A Hispània tingué culte almenys des del s.VII: tots els llibres litúrgics visigodo-mossaràbs i els calendaris hispànics, inclòs el de Ripoll, commemoren la santa el dia 31 de desembre, com el nostre calendari.

